

TRABZON İSKENDER PAŞA CAMİİ: FİZİKSEL GELİŞİM SÜRECİ ÜZERİNE TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME

Ömer İskender TULUK*

ÖZET

Trabzon'un en önemli camilerinden birisi olan İskender Paşa Camii, günümüzde sergilediği plan şemasıyla farklı dönemlerde yapılmış genişletme çalışmalarının izlerini taşımaktadır. Bu çalışmada, tarihsel kaynaklar, Osmanlı cami mimarisinin karakteristik planlama anlayışı ve yerinde gözlemler yardımıyla söz konusu yapının fiziksel gelişim süreci ortaya konmuş ve orijinal yapı üzerine restitüsyon planları oluşturulmuştur. Buna göre yapının orijinal biçimi tek üniteli bir plan şemasına sahiptir.

Anahtar Kelimeler: İskender Paşa Camii, Trabzon, Fiziksel değişim, Restitüsyon planı

Trabzon İskender Paşa Camii, günümüzde mihrap aksı boyunca uzanan dikdörtgen bir iç hacim ile kuzeyde buna yatay olarak birleşen yine dikdörtgen biçimli bir son cemaat revakından oluşmaktadır. Ana mekân, mihrap önünde beden duvarlarına oturan geniş bir kubbe ile bunun kuzeyinde yer alan ve merkezde küçük bir kubbe ile her iki yanında yarım kubbemsi tonozların örttüğü iki bölümden oluşmaktadır. Her iki bölümü, ana kubbenin oturduğu çerçevenin kuzey kenarında yer alan iki sütun ayırır. Bu sütunlar birbirlerine geniş, duvarlara ise küçük açıklıklı kemerlerle bağlanırlar. Yapının Batı duvarına bitişik minare bu sütunların belirlediği aks üzerinde konumlanmıştır. Yapıya ters bir "T" biçimi kazandıran iki katlı son cemaat revakının avluya bakan kuzey cephesi, merkezdeki daha dar olmak

---

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi. TRABZON.

üzere her iki yanda geniş ikişer beşik kemerle birbirine bağlı, beş bölümlü bir cephe karakterindedir. Bu biçiminin yanında bu revakın her iki ucunun duvarlarla kapalı olması, bu mekânın -yaygın kullanıldığı biçiminin aksine- yarı açık bir mekândan daha çok kapalı bir mekân olarak algılan-masına neden olur (Resim 1).

Söz konusu cami, günümüzde sergilediği bu planlama anlayışıyla farklı dönemlerde gerçekleştirilmiş genişletme çalışmalarının izlerini taşımaktadır. Bu çalışmada söz konusu yapının tarihsel kaynaklar, Osmanlı cami mimarisinin karakteristik planlama anlayışı ve yerinde gözlemler yardımıyla fiziksel gelişim süreci ortaya konacak ve orijinal yapı ve bu sürecin yapısal adımları üzerine restitüsyon planları oluşturulacaktır.

Resim 1. Trabzon İskender Paşa Camii (Kulaksızoğlu'ndan)

İskender Paşa Camii, mevcut orijinal kitabesine göre H. 936 / M. 1529 yılında dönemin Trabzon valisi İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır.¹ Mevcut vakfiye caminin inşaatından iki yıl sonrasına aittir (H. 938 / M.

¹ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon, 2000, s. 45. İskender Paşa, Trabzon'a dört kez vali olarak atanmış, söz konusu camiyi ise son valiliği döneminde inşa ettirmiştir. Trabzon'da ilk valilik hizmetini 1512-13 yılları arasında yapmıştır. Diğer valilikleri 1518-20, 1521-23 ve son olarak da Trabzon'da vefat edinceye kadar görevde kaldığı 1526-33 yılları arasındadır. Bunun için bak. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 39-45.

1531).² Vakfiye dışında, kayıtlarda cami ismine ilk olarak 1553 tarihli Trabzon Tahrir Defteri'nde, "Mahalle-i Cami-i Merhum İskender Paşa Ki Der Kurban-i Meydan-ı Cedid" olarak rastlanmaktadır.³ Mahallenin isminden de anlaşılacağı gibi yapı "Meydan"ın yakınında yer almaktadır. Aşık Mehmet'in ifadesiyle ise "Gavur Meydanı denen geniş bir meydanın doğu ucunda"dır.⁴

Kayıtlarda yapıdan ilk bahseden seyyah Âşık Mehmet'tir. 1590'lı yıllarda kaleme aldığı seyahatnamesinde caminin "kurşun örtülü, tek parça kubbeli taştan yapılmış bir bina" ve "tuğladan yapılmış düzgün bir minaresi" olduğundan bahseder.⁵ Evliya Çelebi, 1640'da gördüğü camiyi "yekpare mavi kubbeli" olarak tanımlar.⁶ Feruhan Bey ise, caminin sadece isminden ve "Meydan Camii" olarak bahseder.⁷

Söz konusu cami, -birçoğu birbirini tekrarlamakla birlikte- çağdaş araştırma ve yazılara da konu olmuştur. Ancak bunlar arasında Çetintaş'ın,⁸ Karpuz'un⁹ ve Yüksel'in¹⁰ çalışmaları, yapının tipolojisinin yorumlanması konusunda dört farklı görüş ortaya koymaları nedeniyle ilginçtir.

Yapı hakkında ilk yorum Sedat Çetintaş'ın 1937 tarihli raporunda yer almaktadır. Çetintaş bu raporunda caminin 16. yy. yapısı olduğunu, ancak 18. yy.dan sonra önemli tamir ve değişikliklere maruz kaldığını belirtmektedir. Ayrıca yapının orijinal ilk durumuna ilişkin bir saptama da yapar. Ona göre söz konusu yapı aslında "dört duvar üstüne tek kubbeli" tiplerdendir ve ön cephe duvarı kaldırılarak yerine iki sütun yerleştirilmiş ve bu iki sütunu birbirine bağlayan kemerlere bu noktada kubbe taşınmıştır. Dolayısıyla kuzey cephesi daha geride inşa edilmiştir. Bu düzenlemeden daha sonra bir

² Vakfiye için bak. Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri*, Trabzon Valiliği Yayınları-3, c. 1, İstanbul, 1991, s. 82. ve Mehmet Kurnaz, "Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar", *Trabzon Fetih Yılı 1994*, 74-105, Ankara, 1994, s. 89-92.

³ H. W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 93. ve Hanefi Bostan, "XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat", TTK, Ankara, 2002, s. 106.

⁴ Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 1999, s. 43.

⁵ Usta, *a.g.e.*, s. 43.

⁶ Usta, *a.g.e.*, s. 55.

⁷ Usta, *a.g.e.*, s. 131.

⁸ Sedat Çetintaş'ın 18 Ağustos 1937 tarihli "Trabzon'un San'at Eserleri" başlıklı raporu (13 sayfa daktilo edilmiş metin).

⁹ Haşim Karpuz, *Trabzon*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990., Haşim Karpuz, "Trabzon'daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bakış", *Trabzon Yılı 1994*, 79-84, Trabzon, 1997. ve Haşim Karpuz-Hamiyet Özen, "Trabzon ve İlçelerindeki Osmanlı Camileri İçin Bir Tipoloji Denemesi", *17. CIEPO (Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Çalışmaları Komitesi) Sempozyumu* (Basılmamış bildiri), 18-23 Eylül, Trabzon, 2006.

¹⁰ Yüksel, *a.g.e.*

de son cemaat yeri eklenmiştir.¹¹

Karpuz, söz konusu yapıyı iki farklı çalışmasında iki farklı görüşle konu edinmiştir. Bunların ilkinde yazar, değişik zamanlarda yapılan ilave ve onarımlarla yapının orijinalitesinin bozulduğunu belirtmekte, *İskender Paşa Camii'nin orijinal ilk yapısı, İznik'teki Yeşil Camii'nin plan tipolojisini tekrarlamaktadır ve bu ilk yapıda muhtemelen var olan üç bölümlü son cemaat mahalli sonradan değiştirilerek günümüzdeki kırma çatılı ve beş bölümlü biçimine dönüştürülmüştür*¹² demektedir.

Karpuz'un diğer çalışması ise yukarıda ortaya koyduğu ilk görüşten daha farklıdır. Yazar burada camiyi “*tek üniteli camiler*” grubuna sokar.¹³ Bu görüş, daha önce Çetintaş'ın dile getirdiği yorumla örtüşür.

Yüksel ise, -ilginç bir biçimde- yapının Ters “T” plana sahip olduğu yorumunu yapar.¹⁴ Yazara bu yorumu yaptıran biçimsel benzerlik, caminin günümüzde son cemaat yeri olarak kullanılan ve asıl duvar yüzeylerinden dışarı taşan bir biçimlenme göstermiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bunlar dışında, farklı bir yorum içermemesine karşın zaman zaman araştırmalarda kaynak olarak gösterilen Horuloğlu'nun çalışmasını da “bilimsel güvenilirlik” açısından burada zikretmekte yarar vardır.¹⁵ Yazar, Trabzon'daki tarihi eserleri anlattığı çalışmasında -kaynak göstermese de- çoğu Çetintaş'tan aktarıldığı anlaşılan bilgiler verir. Ancak bilgiler “aktarım” a karşın yanlış ifadelerle doludur. Örneğin, Çetintaş'ın “...**dört duvar üstüne tek kubbeli...**” olarak yorumladığı yapıyı yazar, “...**merkezi planlıdır.**” olarak aktarmıştır. Yine Çetintaş'ın “...*ön cephe duvarı alınarak bunun yerine kalın iki sütun...*” yorumuna karşın Horuloğlu, “*Son tamirlerden birisinde ön cephe duvarı kaldırılmıştır. Ve bunun yerine, kalın iki duvar yapılmıştır.*” demektedir. Ayrıca metne eşlik eden İskender Paşa Camii planı günümüzdeki biçiminden oldukça uzaktır ve eğer restitüsyon önerisi olduğu düşünülürse buna ilişkin her hangi bir bilgi de içermemektedir. Kaldı ki metin içerisinde geçen ve bizim “yanlış ifadeler” olarak nitelendirdiğimiz açıklamalar bir “aktarma” değil de farklı bir “yorum” olarak değerlendirilse dahi, her şeyden öte önerilen restitüsyon planı -iddia edildiği gibi- “merkezi” karakterli bir planlama göstermez. Dolayısıyla Horuloğlu'nun söz konusu çalışmasına, içeriğinde barındırdığı çelişkiler

¹¹ Çetintaş, *rapor*, s. 8.

¹² Karpuz (1990), *a.g.e.*, s. 36. Söz konusu bu çalışmasında yazarın yapıyı tanımlarken kullandığı terminolojik dil ilginçtir. Yazar, söz konusu yapıda ana kubbenin belirlediği harim bölümünün kuzeyinde kalan arka mekânı “iç avlu” olarak nitelendirmektedir. Trabzon mimarlık ve sanat tarihi yazınında, bu ve buna benzer terminolojik kavram kargaşası bir başka çalışmamızda derinlemesine ele alınacaktır.

¹³ Karpuz (2006), *a.g.b.*, s. 5.

¹⁴ Yüksel, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁵ Şamil Horuloğlu, *Tarihi Eserleri İle Trabzon*, Ankara, 1978.

nedeniyle ihtiyatla yaklaşmakta yarar vardır.

İlk kez Çetintaş'ın ortaya koyduğu gibi, yapının muhtemel orijinal biçimlenmesinin “*dört duvar üzerine tek kubbeli*” olduğuna ilişkin kanıtlar, söz konusu yapıyı konu edinen birkaç gravür ve resimde açıkça görülmektedir. Laurens'in 1847'de Trabzon'u ziyareti sırasında çizdiği suluboya resim, yapıya ilişkin literatürdeki en eski görsel belge olma özelliğine sahiptir (Resim 2).¹⁶ Bu resimle büyük benzerlikler içermesi nedeniyle, Nemlioğlu'nun bu tablonun gravüre dönüştürülmüş kopyası olduğunu düşündüğü bir başka görsel belge ise F. Mauile imzasını taşımaktadır (Resim 3).¹⁷ Yapıya ilişkin son görsel ise 1869 tarihli bir gravürdür ve Deyrolle imzasını taşımaktadır (Resim 4).¹⁸

Resim 2. Jules Laurens'in 1847 tarihli “Trabzon'da” isimli İskender Paşa Camii ve çevresi betimlemesi

¹⁶ Anonim, *Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 176-177.

¹⁷ Candan Nemlioğlu, “Görsel Belgelerde Trabzon”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C. 2, 429-481, Trabzon, 2002, s. 443-444.

¹⁸ Nemlioğlu, *a.g.b.*, s. 466-467. Deyrolle'nin birçok yayında yer alan bu gravürü, minarenin konumu dikkate alındığında ters bir görünüm sergiler; Girişe göre yapının sağında yer alması gereken minare bu gravürde sol tarafta konumlandırılmıştır. İlk kez 1875'te, “Le Tour de Monde” dergisinde “Voyage dans Le Lazistan et L'Armenie 1869” isimli makalede yayınlanan gravürün burada yer alış biçimini bilmemekle birlikte, ressamın yapıyı yanlış ifade etmesinden daha çok, orijinal resmin ters basılmış olabileceğini düşünmek doğru olur. Belirtilen nedenlerden dolayı bu gravür bu çalışmada düzeltilerek kullanılmıştır.

Resim 3. F. Mauile imzası taşıyan, Trabzon İskender Paşa Camii ve çevresini konu alan gravür

1847’de Laurens ile bundan 22 yıl sonra 1869’da Deyrolle’nin betimlediği İskender Paşa Camii’nin fiziksel yapısı arasında hemen hemen hiçbir değişiklik yoktur. Burada görüldüğü biçimiyle yapı tek kubbe ile örtülmüş bir iç mekan ile kırma kiremit çatılı bir son cemaat mahallinden oluşmaktadır. Girişin sağında, cami beden duvarı ile son cemaat mahalli duvarının birleştiği noktada taş-tuğla almaşık gövdeli bir minare yükselir.

Resim 4. T. Deyrolle’nin 1869 tarihli Trabzon İskender Paşa Camii gravürü

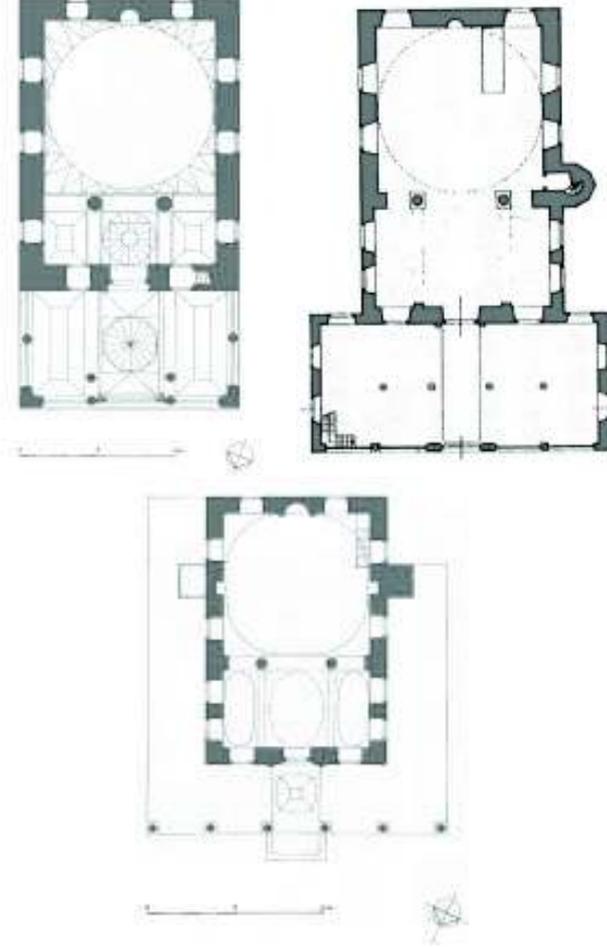
Ancak son cemaat mahallinin önünde yer alan ahşap direkli, kiremit örtülü saçak bize göre yapının 1529'da inşa edildiği biçiminden farklı olarak her iki resme de yansıyan bir ek olarak dikkati çekmektedir. Saçağın batı ucunda yer alan ve saçağın bu noktada üzerine oturduğu duvar parçasının farklı örgü biçimi bu mekânın yapıya sonradan eklendiğini göstermektedir. Özellikle Laurens'in resminde dikkati çeken direkler arasındaki ahşap koruluklar, bu mekânın -ikinci bir- son cemaat mahalli olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Böyle bir ihtimal, yapının ya 1847'den önce kuzey duvarı kaldırılıp yerine iki sütun eklenip son cemaat mahallinin ana mekâna katıldığı bir müdahaleyi ya da -başta iddia edildiğinin aksine- orijinal ilk yapısının İznik'teki Yeşil Camii'nin planına benzediği düşüncesini akla getirmektedir. Her iki görüş de bize göre mümkün görünmemektedir.

Yapının üç farklı dönemde onarım geçirdiği, bahçe kapısı üzerindeki H. 1291 / M. 1874, iç kapısındaki H. 1300 / M. 1882-83 ve mihraptaki H. 1315 / M. 1897 tarihli kitabelerden anlaşılmaktadır.¹⁹ Söz konusu onarım tarihlerinin yapıdaki hangi müdahaleleri içerdiği sorusu bir yana bırakılırsa, en genel ifadesiyle yukarıda belirtilen kuzey duvarının kaldırılarak son cemaat mahallinin ana mekana dahil edilmesi gibi önemli bir müdahalenin bu üç kitabenin işaret ettiği tarihlerden birisinde gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu önemli müdahalenin Laurens'in camiye betimlediği 1847'den önce gerçekleştirilmiş olabileceği mümkün görünmemektedir.

Diğer taraftan caminin orijinal ilk yapısının İznik'teki Yeşil Camii'ne benzediği iddiası ise, bu camiyle karşılaştırıldığında strüktürel biçimlenme açısından uzak görünmektedir. Her şeyden önce İznik'teki camide ana kubbenin belirlediği mekân ile kuzeydeki mekân arasındaki iki sütun, sütun başlıkları ve bunları birbirine bağlayan basık sivri kemerler biçim ve üslup açısından yapının genel kurgusuyla ters düşmeyen bir görünüm sergilerler. Ayrıca kuzeydeki mekânın örtü biçimlenmesi, iyi kurgulanmış bir sütun-duvar ilişkisinin sonucunda ortaya çıkmış özgün bir biçimlenme gösterir. İskender Paşa Camii'nde ise iç mekânda yer alan sütunların yerinde daha önce bir duvarın varlığı, gerek bu noktada arta kalan duvar parçalarından, gerekse de iki sütunu birbirine bağlayan kemerin atnalı biçimli sıra dışı uygulamasından anlaşılmaktadır. Üstelik bu kemer formu biçimsel bir tercihten daha çok duvar yüzeyinde açılmaya çalışılan geniş bir kemerin yapım zorluğundan kaynaklanmış görünmektedir. Bunun yanında yine dönem üslubuyla uyuşmayan başlıksız sütun düzeni ve orijinal beden duvarlarından daha ince tutulmuş kuzeydeki mekânı sınırlandıran duvarlar, İznik'teki caminin aksine bütüncül bir inşa faaliyetinin bu yapı için geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan yapı, H. 838 / M. 1435 yılında

¹⁹ Yüksel, *a.g.e.*, s. 83.

inşa ettirilen ancak 1809–1810 tarihinde köklüce bir onarım geçirdiği düşünülen Edirne'deki Dar-ül Hadis Camii'ne, kuzeyde yer alan bölüm ile ana kubbenin belirlediği bölüm arasındaki oransal ilişki açısından daha fazla benzemektedir (Şekil 1, Resim 5).²⁰

Şekil 1. İznik Yeşil (Kuran'dan), Trabzon İskender Paşa (Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivinden) ve Edirne Dar'ül Hadis (Kuran'dan) Camileri

²⁰Sedat Bayrakal, *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 24-30. Yapının irdelendiği bir başka yayın: Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, The University of Chicago Press, London, 1968, s. 62-64.

Resim 5. Trabzon İskender Paşa Camii'nin sonradan eklenmiş kuzey bölümü

Buraya kadar özetlemek gerekirse, Trabzon İskender Paşa Camii'nin orijinal ilk yapısının tek üniteli bir planlama anlayışı sergilediği söylenebilir. Yapı, kare bir iç mekânı örten geniş bir kubbe, kırma çatılı bir son cemaat revakı ve girişin sağında bir minareden ibarettir. Her iki ucu da duvarlarla kapalı olduğu anlaşılan son cemaat revakının kaç bölümden oluştuğu anlaşıl-mamakla birlikte, revak derinliği dikkate alındığında iki sütun ve üç bölümden meydana gelmiş olabileceği söylenebilir. Bunun yanında, Laurens tarafından ilk kez betimlendiği 1847 yılına kadar yapının önüne ahşap direkli, kiremit çatılı bir de saçak eklendiği anlaşılmaktadır.

Yapı bugünkü durumu dikkate alındığında, orijinal ilk yapıdan sonra gerçekleştirilmiş iki belirgin müdahalenin izlerini taşımaktadır. İlk müdahale, yukarıda açıklandığı biçimiyle yapının İznik Yeşil Camii'ne benzemesine neden olan, kuzey duvarı kaldırılarak yerine iki sütun yerleştirilmekle iç mekânın kuzeye genişletildiği tadilatır. İki sütun arasına yerleştirilmiş küçük bir kubbe ile bunun her iki yanına yerleştirilmiş tonozumsu yarım kubbeler bu mekânın örtüsünü oluşturmasına karşın, İznik'tekin aksine bu küçük kubbe mekânın derinliğini belirlemez. Bir başka deyişle, dönem yapılarında yaygın olarak görülen ve mekan boyutlarının oluşumunda kubbeli örtünün modül olarak kullanıldığı uygulama bu ek bölümde uygulanmamıştır. Burada mekân derinliğini belirleyen herhangi bir öge ya da birim yoktur. Bu noktada akla gelebilecek, orijinal ilk yapıdaki iki ucu kapalı son cemaat revakının derinliğinin korunmuş olabileceği ihtimali ise Laurens ve Deyrolle'nin resimleri dikkate alındığında mümkün görünmemektedir.

Özellikle Laurens'in şaşırtıcı derecede ayrıntılı resmi ve günümüzdeki duvar izleri yapının bu bölümü hakkında daha fazla bilgi barındırmaktadır; Laurens'in resminde yapının son cemaat revakı yan duvarının iki farklı renk taşla, almasıık bir düzende ve yatay şeritler halinde örüldüğü görülmektedir. Benzer bir dekoratif örgü, yapının minare gövdesinde taş ve tuğlanın almasıık dizilimiyle gerçekleştirilmiştir. Yapının bu bölümünde gözlenen günümüzdeki duvar izleri, orijinal ilk yapıdaki son cemaat revakının tümüyle yıkılarak kuzeydeki mekânın yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Nitekim orijinal yapının son cemaat revak duvarından sökülen bu açık renkli taşlar bu mekân inşa edilirken dekoratif herhangi bir düzene uymaksızın yeniden kullanılmıştır (Resim 6).

Resim 6. İskender Paşa Camii'nin Doğu cephesinden ayrıntı

Bu noktada akla gelebilecek bir başka soru ise, söz konusu bu ekle birlikte bir son cemaat mahallinin inşa edilip edilmediğidir. En genel yorumuyla, Osmanlı cami geleneğinde hemen her yapıda bir son cemaat mahallinin varlığı dikkate alındığında bu camide de kuzeydeki mekân eklendikten sonra böyle bir mekânın inşa edilmiş olabileceği söylenebilir. Yıldız Albümü'nde yer alan, İskender Paşa Camii'nin Batı cephesinden çekilmiş bir fotoğraf bu soruya kesin bir yanıt getirmemekle birlikte üzerinde yorum yapmayı olanaklı kılmaktadır. Söz konusu fotoğrafta kuzeydeki ek mekâna bitişik bir son cemaat mahallinin varlığı açıktır. Ancak bu mahallinin varlığı ikinci müdahale ile inşa edilmiş günümüzdeki son cemaat mahalli olup olmadığı üzerinde durmaya değerdir. Her şeyden önce günümüzdeki biçimlenişinin aksine burada görülen son cemaat mahalli yapının harim

duvarlarından dışarı doğru bir çıkıntı yapmaz ve duvar örgüsü günümüzdekinden farklı olarak daha kaba bir görünüm sergiler. Dolayısıyla -fotoğrafın görsel kalitesinden kaynaklı bir göz yanılgısının olabileceği de dikkate alınarak- ihtiyatla yaklaşmak kaydıyla söz konusu fotoğrafta görülen mekânın günümüzdeki son cemaat mahallinden önceki uygulama olduğu söylenebilir (Resim 7).

Resim 7. İskender Paşa Camii'nin Batı cephesinin "Yıldız Albümü"nden ve 1940'lı yıllardaki görünümü

Yapıda gözlenen ikinci belirgin müdahale ile yapı günümüzdeki biçimine kavuşmuştur; Caminin girişine –zaten var olan son cemaat mahalli kaldırılarak- beş bölümlü, kırma kiremit çatılı, harim bölümüne göre geniş sayılabilecek bir son cemaat mahalli eklenmiştir. Bu bölüm hacim, gabari ve tipoloji bakımından eklendiği cami kitlesiyle uyumsuzluk gösterir. Osmanlı cami mimarisinde yaygın kullanıldığı biçiminin aksine bu camide bu bölüm, yarı açık bir mekândan daha çok kapalı bir mekân gibi planlanmıştır; Son cemaat mahallinin Doğu ve Batı uçları duvarlarla kapatılmıştır. Bu duvar yüzeylerine birer tanesi sonradan kapıya dönüştürülmüş pencereler açılmıştır. Kuzey cephesi ise, ortada iç çeperi dandanlı yarım daire kemerli giriş boşluğu olmak üzere, her iki yanda birer sütuna oturan yarım daire formlu ikişer kemerle beş bölümlü bir cephe karakteri sergiler. Burada duvar kalınlığı harim bölümüne göre daha incedir.

Orijinal tek üniteli bölümün tüm pencereleri özgün biçimini kaybetmiştir. Laurens ve Deyrolle'nin resimlerinde de açıkça görülen dönemin karakteristik renkli taşlı tudor kemeri, muhtemelen kuzeydeki bölüm eklenirken yerini 19. yy.ın karakteristik yuvarlak (beşik) kemerine bırakmıştır. Nitekim kuzeydeki bölümün saçak seviyesinde başlayan Barok karakterli kornişin orijinal ilk yapı kitlesini de sararak sürdürülmesi, bu bölüm eklenirken orijinal yapıya da bir takım müdahalelerin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu müdahalelerin izleri günümüzde pencere kenarlarındaki bozuk taş düzenlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Orijinal tudor kemerinin yapıdaki tek izi, Doğu cephesindeki tepe penceresinde az da olsa görülebilmektedir (Resim 8).

Resim 8. Yapının özgün biçimini kaybetmiş Doğu cephesi zemin ve tepe pencereleri

İskender Paşa Camii'nin tek üniteli bir yapıdan günümüzdeki biçimine ulaşmasına neden olan tadilatların ne zaman gerçekleştirildiği, üç onarım kitabesine karşın kesin değildir. Ancak inşa edildiği 1529'dan, yapıya ilişkin

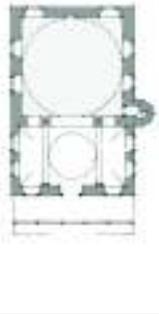
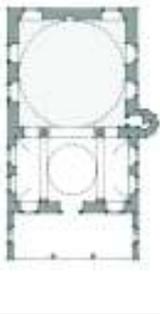
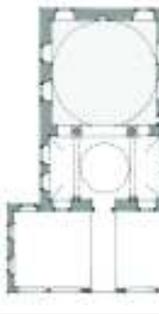
elimizdeki en geç tarihli görsel belgenin çizildiği (Deyrolle'nin gravürü) 1869'a kadar 340 yıl içerisinde birçok onarıma maruz kalmasına karşın orijinal ilk biçimini neredeyse tümüyle korumuş olması ve 1529–1869 arasında ait bir onarım kitabesine rastlanmaması, bunların basit onarım ya da tadilat niteliğinde oldukları düşüncesini akla getirmektedir. Herhangi bir onarım kitabesi koyulmasına gerek duyulmayan bu “basit onarım ve tadilatlar”ın Laurens ve Deyrolle'nin resimlerinde görülen ahşap saçak inşası gibi birtakım basit ekleri de kapsadığı açıktır. Dolayısıyla daha önce yukarıda değinildiği gibi “kuzey duvarının kaldırılarak son cemaat mahallinin ana mekana dahil edilmesi” gibi kapsamlı bir tadilatın, yapıya ait onarım kitabelerinden en erken tarihli olan H. 1291 / M. 1874'te gerçekleştirilmiş olduğu iddia edilebilir. Bir sonraki onarım kitabesi ise bundan 9 yıl sonrasına (H. 1300 / M. 1882–83) aittir. Bu kadar kısa süre içerisinde ikinci bir onarım kitabesinin varlığı, Trabzon gibi doğal afetlerden uzak bir kentte yer alan yapının fiziksel eskime sürecinden daha çok, camiye yapılmış kapsamlı bir ekle açıklanabilir. İlk bakışta bu ekin günümüzdeki son cemaat mahalli olabileceği akla gelse de bundan 15 yıl sonrasına (H. 1315 / M. 1897) ait üçüncü bir onarım kitabesinin varlığı üzerinde tekrar düşünmeyi gerektirmektedir.

Günümüzdeki son cemaat mahallinin, yerinde daha önce var olan muhtemelen daha mütevazı bir son cemaat yeri yıkılarak inşa edilmiş olabileceği düşünüldüğünde peş peşe yapılmış son iki onarım kitabesinin varlığı eski ve yeni son cemaat yerlerinin inşasıyla açıklanabilir. Buna göre; 1882–83 tarihli ikinci onarım kitabesinin, 1874'te harim kısmının kuzeye doğru genişletildiği ilk tadilatla birlikte inşa edilmiş olan basit son cemaat yeri ya da sundurmanın yıkılarak, bunun yerine daha geniş bir son cemaat mahallinin inşa tarihini gösterdiği söylenebilir. 15 yıl sonrasına ait 1897 tarihli son onarım kitabesi ise, muhtemelen nispeten daha küçük olan -daha önce Yıldız Albümü'ndeki bir fotoğrafla açıklanmış olan- bu son cemaat mahallinin yıkılarak yerine günümüzdeki daha geniş biçiminin yeniden inşa edilmiş tarihini gösterdiği iddia edilebilir.

Bütün bu saptamalar ve yorumlar dikkate alınarak özetlemek gerekirse; Trabzon İskender Paşa Camii H. 936 / M. 1529 tarihinde tek üniteli bir plan tipolojisiyle inşa edilmiştir. Kurşun kaplı bir kubbenin örttüğü²¹ harim bölümünün önünde kırma kiremit çatılı bir son cemaat yeri ve girişin

²¹Laurens ve Dayrolle'nin resimlerinde, yapının kubbe örtüsünün günümüzdeki gibi kiremit kaplı olduğu görünmektedir. Öte yandan, bu resimlerden çok daha önce yapıyı gören Âşık Mehmet yapının “*kurşun örtülü*” olduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi ise yapıyı “*yekpare mavi kubbeli*” olarak tanımlamıştır. Seyyahın bu ifadeyi kullanmasının nedeni, kubbenin kurşun kaplı olmasından kaynaklı olmalıdır. Dolayısıyla İskender Paşa Camii'nin en azından Evliya Çelebi'nin yapıyı gördüğü 1640'a kadar kurşun kaplı olduğu, sonraki bir tadilatla kubbe örtüsünün kiremite dönüştürüldüğü söylenebilir.

Şekil 2. Trabzon İskender Paşa Camii'nin fiziksel gelişim evreleri

1529	1529–1869	1874	1882–83	1897
				
Orijinal yapı		1. onarım kitabesi	2. onarım kitabesi	3. onarım kitabesi

sağında, harim duvarıyla son cemaat yeri Batı duvarının kesiştiği noktada taş-tuğla almaşık örgülü zarif bir minaresi vardır. Sonradan bu son cemaat mahallinin önüne, ahşap direklerle taşınan kiremit çatılı bir sundurma eklenmiştir. Caminin orijinal yapısını 1874'e kadar koruduğu söylenebilir. Bu tarihte kuzey duvarı kaldırılıp yerine iki sütun yerleştirilerek harim kısmı kuzeye genişletilmiş olmalıdır. Bununla birlikte inşa edilen muhtemelen basit son cemaat yeri ya da sundurması 9 yıl sonra (1882–83) yıkılarak yerine nispeten daha geniş bir son cemaat mahalli inşa edilmiştir. Yapının günümüzdeki biçimini alan son tadilat ise 1897 yılında, küçük gelen mevcut son cemaat mahallinin yerine bugünkü, yapının harim duvarlarından dışarı taşan geniş son cemaat yeri inşa edilerek gerçekleştirilmiştir (Şekil 2).

ABSTRACT

İskender Paşa Mosque is one of the most important Ottoman mosques in Trabzon. Its present plan shows some expansion attempts carried out in different periods. In this study, using historical sources, considering the conception of the architectural characteristics of Ottoman mosques and making observations in the mentioned mosque, the physical development of the building is shown. After that we have constructed restitution plans on the original building. As a result we have reached the conclusion that the original shape of the building has a unitary plan schema.

Keywords: İskender Paşa Mosque, Trabzon, Physical modification, Restitution plan